

Koncepcja „przedstawień przestrzennych” (*spatial representations*)

Geneza, rozwój i wyzwania dla badań geograficznych

Marcin Wójcik

Wprowadzenie

Geografia człowieka (*human geography*) nieustannie ewoluuje, dostosowując się do nowych wyzwań badawczych, a także do przemian zachodzących we współczesnym świecie. Dyscypliny społeczne, w tym geografia człowieka, mają obecnie zróżnicowany charakter pod względem teoretycznym, metodologicznym i problemowym. Modele badawcze określają podstawowe zasady interpretacji rzeczywistości społecznej (Chojnicki 1999; Maik 2014). Podstawowy element sporu dotyczy różnic w wyjaśnianiu rzeczywistości pomiędzy wzorcami naturalistycznymi oraz antynaturalistycznymi. Odmienności te w dużej mierze kształtują sposób badań orientacji metodologicznych – obiektywistycznej i konstruktywistycznej (Maik 2014, s. 87). W tej pierwszej główne założenie odnosi się do istnienia rzeczywistości niezależnej od ludzkich wyobrażeń, natomiast w tej drugiej zakłada się, że rzeczywistość jest wytworem społecznym. W latach 60. XX w. zainicjowano dyskusję nad koncepcjami, w których rzeczywistość interpretuje się jako społecznie wytworzona (Berger, Luckman 2010 [1966]). Namysł nad kwestią interpretacji rzeczywistości społecznej z tego punktu widzenia był również istotny dla rozwoju geografii człowieka, zwłaszcza w zakresie różnych idei badawczych dotyczących społecznego wytwarzania przestrzeni (Maik, Stachowski 1991, s. 27; Rembowska 2002, s. 160). Zainteresowanie takim rodzajem interpretacji struktur i procesów społecznych było jednym z ważnych kroków w rozwoju dyscypliny w ciągu ostatnich 30 lat, w tym kształtowania się jej ważnej części, tj. geografii społecznej.

Pierwsza dyskusja nad podstawami teoretyczno-metodologicznymi geografii społecznej przetoczyła się w światowej literaturze na przełomie lat 70. i 80. XX w. (por. np. Cloke, Philo, Sadler 1991; Thrift 1996). Miała ona przynajmniej dwa ważne konteksty. Pierwszy dotyczył krytyki wzorca naturalistycznego badań w geografii człowieka. Drugi kontekst miał związek z przemianami społecznymi, zwłaszcza w odniesieniu do poczucia niesprawiedliwości w podziale dóbr i dostępu do pozycji elitarnych itp. (nurty marksistowskie). Środowiskiem intelektualnej przemiany i jednocześnie przedmiotem badań były przede wszystkim duże miasta (metropolie). Pracą, która wywołała wówczas zainteresowanie,

nie tylko w środowisku geografów człowieka, była książka D. Harveya (1973) na temat zróżnicowań przestrzennych interpretowanych w kategoriach niesprawiedliwości społecznej i sposobów, które mogłyby doprowadzić do zasadniczej przebudowy systemu gospodarki kapitalistycznej (np. Harvey 1973, 1989).

R. Panelli (2009), ukazując tradycje, z których rodziła się geografia społeczna, uważa, że stanowi ona bardzo różnorodną dyscyplinę geograficzną. Ważną jednak konkluzją wynikającą z pogłębionej analizy funkcjonowania tej dyscypliny jest stwierdzenie, że jej charakter zależy w dużej mierze od aktualnych uwarunkowań instytucjonalnych, filozoficznych i społecznych (Panelli 2009, s. 194). W latach 70. XX w. zarysowały się dwie główne jej wizje (podejścia), oparte na podstawach filozofii marksistowskiej oraz eksponujące filozofię człowieka (por. np. Johnston 2003; Blunt 2003). R. Panelli (2009, s. 186) wyróżnia sześć ujęć, które można traktować jako wzorce badawcze geografii społecznej (regionalny, neopozytywistyczny, humanistyczny, marksistowski, feministyczny oraz poststrukturalistyczny). Dla badań związanych z koncepcją wytwarzania przestrzeni istotne znaczenie ma wzorzec humanistyczny, marksistowski i poststrukturalistyczny. W pierwszym świat społeczny interpretowany jest w kategoriach wartości, w drugim w odniesieniu do nierówności (dysproporcji), w trzecim zaś jako zróżnicowany, dynamiczny, tworzony przez dyskursy o znaczeniach i praktykach przestrzennych.

Wobec różnorodności problemowej i metodologicznej przyjmuje się najczęściej wizję geografii społecznej jako dziedziny badań, która stosuje różne metody i praktyki naukowe opisujące społeczeństwa w relacji do przestrzeni. Stąd też podkreślenie „społeczna” geografia miasta czy „społeczna” geografia wsi wskazuje na perspektywę widzenia problemów badawczych z punktu widzenia ludzkich potrzeb i wartości (por. Knox, Pinch 2010; Phillips, Williams 1985; Wójcik 2009). Istotne jest w tym przypadku zwrócenie uwagi na działania społeczne, zachowania i wyobrażenia środowiska życia człowieka. Geografia zyskała w ten sposób nowe narzędzia do identyfikacji procesów przestrzennych, które interpretowane w kategoriach sprawstwa podmiotowego [agency] – ludzi, społeczności, liderów, ruchów masowych, organizacji i instytucji oraz wartości przypisywanych otoczeniu.

Geneza koncepcji społecznego wytwarzania przestrzeni

Zainteresowanie geografów problematyką społeczną doprowadziło do wytworzenia się ważnej subdyscypliny, jaką jest geografia społeczna. W geografii anglo-amerykańskiej zaczęła się ona kształtować w latach 70. XX w. W Polsce ze względów polityczno-ideologicznych jej swobodny rozwój był możliwy od początku lat 90. XX w., choć naukowe podstawy zostały określone w pierwszej połowie lat 80. XX w. w okresie kryzysu ekonomicznego (Wójcik, Suliborski 2014; Rykiel 2014). M. Wójcik i A. Suliborski (2014), dokonując wyjaśnienia początków rozwoju geografii społecznej, dowodzą, że pierwsze próby identyfikacji źródeł geografii społecznej w PRL podjęto na początku lat 70. XX w. (por. Golachowski 1975). S. Golachowski twierdził, że zakres przedmiotowy geografii społecznej pokrywa się z polem badań socjogeografii i ekologii społecznej. Dużo później do zagadnienia tego odniósł się również Z. Rykiel (1991, s. 10), uważając, że źródła geografii społecznej należy szukać m.in. w pracach socjologów odnoszących się do relacji pomiędzy społeczeństwem a przestrzenią.

Zdaniem A. Lisowskiego (2003, s. 136) pojęcie przestrzeni społecznej wywodzi się z socjologii i początkowo była ona rozumiana wąsko i raczej w ujęciu formalnym niż pod-

miotowym. Autor argumentuje, że w porównaniu do innych typów przestrzeni (np. kulturowej, ekologicznej, fizycznej) jest ona najtrudniejszą do określenia pod względem koncepcyjnym. Przyczyna tkwi przede wszystkim w wieloznaczności przymiotnika „społeczny” (Lisowski 2003, s. 136-137). W kontekście rozwoju zainteresowań koncepcjami wywodzącymi się z rozmyślań nad filozofią przestrzeni H. Lefebvre'a (1991 [1974]) można wyróżnić dwa nurty, a podstawą tego podziału jest z jednej strony układ instytucjonalny (socjologia i geografia), z drugiej zaś tradycja rozwoju pojęć, gdzie najistotniejszym aspektem jest umiejscowienie roli czynnika sprawczego przemian przestrzennych. Silniejszy nurt zainteresowań tym problemem reprezentują socjologowie, którzy źródła zmiany upatrują głównie w warstwie *sensu stricto* społecznej, tj. organizacji społecznej i jej typie (por. np. Starosta 1995), podczas gdy dla geografów rolę odgrywa „miejsce” niezależnie od tego, jaką formę konceptualną mu nadają (sąsiedztwo, miasto, wieś, region, itd.). Istotny był w tym zakresie wpływ teorii strukturacji A. Giddensa (2003 [1984]), rozpatrującego związek pomiędzy reprodukcją interakcji społecznych a formą przestrzeni, w której one zachodzą. Duży wkład w opis relacji pomiędzy kluczowymi dla wielu dziedzin pojęciami społeczeństwa i przestrzeni (historia, geografia, socjologia) miał F. Braudel (1971). Francuski historyk, zafascynowany istotą przestrzeni w interpretacji dziejów cywilizacji, uzasadniał, że geografia buduje swą odrębność, czyniąc centralnym punktem rozważań relację społeczeństw do przestrzeni. Autor pisał, że geografia jest studium przestrzennym społeczeństwa, lub w bardziej ścisłym wymiarze – studium społeczeństwa poprzez przestrzeń.

Interesujące w tym zakresie były rozważania W. Maika (1992, s. 237), który uważał, że kryzys modelu scjentystycznego i związanego z nim formalnego ujęcia przestrzeni był przejawem bezsilności funkcjonalistycznych modeli pojęciowych w wyjaśnianiu przemian społeczno-gospodarczych. Rozwój modeli dialektycznych i personalistycznych był odpowiedzią na formułowanie nowych problemów badawczych, w przypadku których modele funkcjonalistyczne nie dawały satysfakcjonujących rozwiązań. Odnosiło się to w dużej mierze do wzrostu świadomości społecznej w procesie kształtowania przestrzeni (Maik 1992, s. 238). Szczególnie atrakcyjne były z tego punktu widzenia modele strukturalistyczne, zwłaszcza interpretacja zmian z punktu widzenia tezy o dominacji przestrzeni politycznej, gdzie czynnika sprawczego w wyjaśnieniu wytwarzania przestrzeni poszukuje się w uwarunkowaniach stworzonych przez formację społeczno-ekonomiczną.

Dużym wkładem w rozwój koncepcji przestrzeni społecznej było wydanie pracy B. Jałowickiego (1988) pod tytułem *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*. Koncepcja samej pracy nawiązuje do pracy M. Castellsa (1982 [1972]) pt. *Kwestia miejska* i wprowadzonego tam modelu pojęciowego. B. Jałowicki (2010) wyróżnił pięć podstawowych form przestrzeni, tj. formy produkcji, konsumpcji, władzy, symboliki i wymiany. Zdaniem autora ich wyróżnienie pozwala na zbadanie znaczenia historycznego form oraz ich funkcji w różnych etapach rozwoju cywilizacyjnego. Wytwarzanie przestrzeni jest pochodną stosunków produkcji oraz nadbudowy w postaci określonego systemu panowania politycznego. Przyjęta koncepcja pracy stworzyła interesujący wywód historyczny, którego główna myśl obraca się wokół różnic (czynniki, struktury i aktorzy) triady formacji – przedkapitalistycznych, kapitalistycznych oraz różnych dróg dalszych przekształceń w okresie socjalistycznym i postsocjalistycznym. Trudność w geograficznym odbiorze pracy polega m.in. na braku charakterystycznej dla geografii człowieka interpretacji dotyczącej roli dialektyki społeczno-przestrzennej, w której również sama przestrzeń jest istotnym czynnikiem określającym zmiany społeczne, kulturowe i polityczne (por. Harvey 1989). Stąd też w opracowaniu nie zwrócono dużej uwagi na takie funkcje przestrzeni, które tworzą siatkę odniesienia czy odgrywają rolę porządkującą bądź organizatora życia społecznego.

W przedmowie do drugiego wydania pracy *Społeczne wytwarzanie przestrzeni* B. Jałowicki (2010, s. 9) uzasadnia potrzebę powrotu do socjologii krytycznej, a za główny czynnik prowadzenia dyskusji naukowej uważa uzewnętrzniający się w przestrzeni kryzys wielkiego miasta (konflikty, nierówności, sprzeczności rozwojowe, itp.). Sprostanie temu wyzwaniu wymaga obecnie dużo większego zaangażowania w wyjaśnieniu czynników na wskroś przestrzennych, tzn. uznania nie tylko determinującej roli społeczeństwa w wytworzeniu przestrzennych form produkcji, konsumpcji, władzy, itd., ale również potrzeby zwrócenia większej uwagi na rolę przestrzeni w budowaniu interakcji społecznych, tworzeniu społecznego postrzegania i wyobrażenia świata. Zasługi w tworzeniu podstaw krytycznego wyjaśniania relacji społeczeństwo - przestrzeń wnieśli m.in. D. Harvey, D. Gregory, E. Soja, A. Giddens, N. Thrift. A. Lisowski (2003) w pracy porządkującej problematykę koncepcji przestrzeni w geografii człowieka zagadnienia te przyporządkował do rozważań nad formowaniem się przestrzeni społecznej. Kluczowe znaczenie ma tu fundamentalna praca H. Lefebvre'a (1991[1974]), w której opisano społeczną różnorodność pojęcia przestrzeni. Geograficzną interpretację i kształtowanie się koncepcji wytwarzania przestrzeni w geografii można sprowadzić do kilku konkluzji, tj:

1) koncepcja H. Lefebvre'a ze względu na wysoki poziom abstrakcji, niejednoznaczność i nieprecyzyjność stosowanych pojęć jest dość swobodnie interpretowana i transformowana na potrzeby różnych dziedzin wiedzy odnoszących się do problematyki przestrzeni społecznej (w geografii powszechne uznanie zdobyły koncepcje, których autorami byli D. Harvey i E. Soja);

2) koncepcja wytwarzania przestrzeni i jej geograficzne interpretacje nawiązujące do różnych sposobów praktyk przestrzennych i przedstawień przestrzennych ewoluowały w czasie, zwracając coraz większą uwagę na przestrzenie wyobrażone, co należy wiązać z postmodernistycznymi nurtami w geografii (por. Dear 2002);

3) w geograficznych rozważaniach nad koncepcją wytwarzania przestrzeni dużą rolę odgrywa składnik teoretyczno-metodologiczny, którego zakres zwiększał się przede wszystkim w wyniku rozwoju ujęć krytycznych oraz zainteresowania teorią społeczną (por. Thrift 1996; Soja 1996).

Koncepcja reprezentacji przestrzennych

Jednym z głównych geograficznych interpretatorów koncepcji zaproponowanej przez H. Lefebvre'a jest D. Harvey (1989), który przedstawił swój pogląd na istotę czasu i przestrzeni w badaniach społecznych. Za H. Lefebvre'em (1974) przyjął on podział na trzy wymiary identyfikacji zjawisk przestrzennych („uprzestrzennienia”), tj.:

- praktyki przestrzenne (materialne), przez które należy rozumieć wszelkie przepływy, transfery i interakcje o charakterze fizycznym (materialnym) identyfikowalne w przestrzeni i zapewniające społeczną reprodukcję (SFERA MATERIALNA, PRZESTRZEŃ DOŚWIADCZANA);

- reprezentacje (przedstawienia) przestrzeni, które zawierają całą symbolikę i sferę znaczeń, kody oraz wiedzę umożliwiające interakcję społeczną i wzajemne zrozumienie bez względu na ich potoczny czy specjalistyczny (naukowy) sens (SFERA SYMBOLICZNA, PRZESTRZEŃ POSTRZEGANA);

- przestrzenie reprezentacji (przedstawień), czyli wszelkie mentalne kreacje, jak np. kody, znaki, dyskursy przestrzenne, utopijne plany, wyobrażone krajobrazy, a także wykreowa-

ne przestrzenie, np. symboliczne (tematyczne) miejsca, malarstwo, muzea, które tworzą podstawę do tworzenia nowych znaczeń lub określają możliwości nowych praktyk przestrzennych (SFERA WYOBRAŻENIOWA, PRZESTRZEŃ WYOBRAŻANA).

Przemyślenia D. Harveya (1989) zmierzały do ukonkretnienia koncepcji w postaci schematu odnoszącego się do tradycji rozwoju pojęć oraz różnych koncepcji badawczych w geografii człowieka. Autor wyróżnił zatem cztery konteksty interpretacji roli przestrzeni w kształtowaniu zjawisk społecznych, tzn.:

- **dostępność przestrzenna** - odnosi się do odległości w przestrzeni jako bariery dla społecznych interakcji, a tym samym wytwarzania kosztów w systemach społecznych, takich jak np. rynek pracy, handel, struktura społeczna;

- **użytkowanie przestrzeni** - odnosi się do sposobów zagospodarowania przestrzennego, kategorii użytkowania, funkcjonowania gospodarki (aktywności ekonomiczne) i społeczeństwa (struktury społeczne); w tym zakresie rozpatrywane mogą być również związki pomiędzy tworzeniem się instytucji społecznych i gospodarczych a wytwarzaniem się terytorium (władanie przestrzenią);

- **dominacja nad przestrzenią** - odnosi się do organizacji przestrzeni, zwłaszcza w zakresie dominacji określonych osób lub grup nad innymi za pomocą prawnych lub pozaprawnych środków; w zakresie tym mieści się szeroko rozumiana kontrola społeczna nad przestrzenią jako konsekwencja m.in. dystansów w przestrzeni oraz zróżnicowania form jej użytkowania (zasobów);

- **wytwarzanie przestrzeni** - odnosi się do identyfikacji sposobów wytwarzania różnych istniejących lub wyobrażonych systemów społeczno-przestrzennych, takich jak np. użytkowanie ziemi, transport i komunikacja, organizacje terytorialne, a także kreacji nowych sposobów przedstawiania przestrzeni (projekty, mapy cyfrowe, technologie informacyjne) - por. tab. 1.

D. Harvey (1989, s. 222) podkreślał, że stworzenie katalogu różnych przedstawień przestrzeni w odniesieniu od podziału zaproponowanego przez H. Lefebvre'a nie ma charakteru wyczerpującego i ostatecznego. Celem w tym przypadku było stworzenie pewnego punktu odniesienia, który pozwoli włączyć się geografom w dyskusję (oraz ją rozwinąć) nad sposobami, w jaki ludzie doświadczają przestrzeni, zwłaszcza w okresie przewartościowości wynikających z szybko zmieniających się uwarunkowań technologicznych, produkcyjnych, kulturowych.

Badaczem, który wniósł niekwestionowane zasługi w rozwój koncepcji opartych na przemyśleniach H. Lefebvre był E. Soja (np. 1996; 1999) - współtwórca kalifornijskiej szkoły urbanizmu społecznego. W. Maik (2014, s. 127-128) wskazuje, że najważniejszym osiągnięciem E. Soja jest wielowątkowa krytyka społeczna w zakresie roli przestrzeni we współczesnych przemianach urbanizacyjnych oraz rozwój przestrzennie zorientowanej teorii społecznej. E. Soja, wprowadzając pojęcie trialektyki, na którym opiera jedną z głównych zasad „zwrotu przestrzennego”, próbuje dokonać konceptualizacji reprezentacji przestrzennych zarówno w kategoriach obiektywnych, jak i subiektywnych. Najistotniejszym przesłaniem skomplikowanej konstrukcji intelektualnej było zinterpretowanie miasta (Los Angeles) jako wytworu postmodernizmu. Postmodernistyczna dekonstrukcja geografii miasta (por. Lisowski 1998) i jej związek z socjologią wytworzyły interesujący dialog między dyscyplinami i, jak twierdzi W. Maik (2014, s. 129), jego zasługą jest powrót geografii człowieka do głównego nurtu dyskusji o przemianach społecznych miast, regionów lub - używając bardziej abstrakcyjnego określenia - „miejsc” społecznych.

E. Soja (1999, s. 265-267) sformułował model, który nazwał trialektyką przestrzenności (*trialectics of spatiality*). Stanowi on podstawę rozważań o naturze przestrzeni z punktu widzenia współczesnej dyskusji obracającej się wokół trzech kontekstów indywidualnego i zbiorowego istnienia (*trialectics of being*), tj. czasu (*historicality*), przestrzeni (*spatiality*) oraz społecznej reprodukcji (*sociality*). Na tym tle E. Soja wprowadził trzy odmiany przestrzeni, tj.:

1) Przestrzeń pierwsza - przestrzeń postrzegana - odnosi się do sposobów doświadczania przestrzeni przez człowieka (ludzi), zwłaszcza w zakresie prób empirycznych pomiarów zjawisk i możliwości ich mapowania, a także oceny związku przestrzeni fizycznej i układami społecznymi;

2) Przestrzeń druga - przestrzeń wyobrażana - ma charakter bardziej subiektywny niż przestrzeń pierwsza, jest skonstruowana społecznie w wyniku nadania jej wymiaru symbolicznego, ma charakter pewnych przestawień przestrzennych - „myśli (dyskursów) o przestrzeni”;

3) Przestrzeń trzecia - przestrzeń żyjąca - mieści się w pojęciu „codziennosci” jako podstawy różnych praktyk indywidualnego życia, odnosi się do różnych stanów mentalnych, w tym ekspresji człowieka wobec świata na bazie wiedzy, doświadczeń, wyobrażeń itd.

Zdaniem E. Soja (1999) kluczowe znaczenie dla przełamania opozycji pierwszej (obiektywna) i drugiej (subiektywna) przestrzeni ma przestrzeń trzecia - trzecia droga, sposób w obrębie którego kontestuje się i dekonstruuje geograficzne formy praktyk i przedstawień przestrzeni. Trzecia przestrzeń wyzwala z narzuconych form dopuszczając wszystkie sposoby odkrywania przestrzenności odnoszące się do samorealizacji człowieka we współczesnym świecie - wielowymiarowym i otwartym.

Tabela 1: Kategorie praktyk przestrzennych według D. Harveya

	Dostępność przestrzenna	Użytkowanie przestrzeni	Dominacja nad przestrzenią	Wytwarzanie przestrzeni
Praktyki przestrzenne	przepływy dóbr, pieniędzy, ludzi, informacji itd.; systemy komunikacyjne; hierarchiczny układ osadnictwa i wymiany handlowej; koncentracja przestrzenna	użytkowanie ziemi, zagospodarowanie środowiska; obszary społeczne; społeczne sieci komunikacji i pomocy	własność prywatna; państwo i podziały administracyjne; elitarne społeczności i sąsiedztwa; obszary podporządkowane i inne formy kontroli społecznej (nadzór policyjny i inwigilacja)	budowa infrastruktury technicznej; zmiany w zagospodarowaniu środowiska; przestrzenna organizacja społeczeństwa (formalna i nieformalna)
Reprezentacje (przedstawienia) przestrzeni	społeczne, psychologiczne i fizyczne sposoby pomiaru dystansów przestrzennych; teorie tworzenia map oporu przestrzeni (fizyka społeczna, teorie lokalizacji najmniejszego oporu, teoria miejsc centralnych)	przestrzeń osobista; mapy mentalne; społeczna hierarchia miejsc; symboliczne przedstawienia przestrzeni; „dyskursy” przestrzenne	przestrzeń „zakazane”, społeczności terytorialne; kultury regionalne; nacjonalizm; geopolityka; hierarchia polityczno-kulturowa	nowe sposoby mapowania zjawisk; komunikacja obrazkowa; tworzenie materiałów wizualnych; tworzenie nowych dyskursów artystycznych i architektonicznych; semiotyka
Przestrzenie reprezentacji (przedstawień)	przeciąganie i odpychanie; odległość i potrzeby; dostęp i brak dostępu;	przywiązanie; dom; przestrzeń publiczne; ikonografia i graffiti, reklama	wyobcowanie; przestrzeń strachu; przestrzeń represyjnej; własność i władztwo; przestrzeń rytualne i dominanty przestrzenne; bariery symboliczne i kapitał; tworzenie „tradycji”	utopijne projekty; wyobrażone krajobrazy; przestrzenie <i>science fiction</i> ; wyobrażenia artystyczne; mitologiczne przestrzenie i miejsca; poetyka przestrzeni; przestrzenie pragnień

Źródło: D. Harvey (1989, s. 221), uproszczone.

Reprezentacje przestrzenne wsi

Zagadnienia, które podejmuje obecnie geografia wsi, są ściśle związane z zainteresowaniem badaczy teoriami przemian i struktur społecznych. Jest to m.in. przyczyną rozszerzenia pola poznawczego poza tradycyjne koncepcje funkcjonalno-przestrzenne i włączania do problematyki badawczej kwestii społecznych, w tym studiów nad wyobrażeniami i wartościami przestrzennymi (Woods 2011, s. 1). Zwrot społeczny i kulturowy w geografii wsi przyniósł efekty w postaci poszukiwania wyjaśnień dla zmieniających się struktur morfologicznych i funkcjonalnych w płaszczyźnie będącej tradycyjnie w zainteresowaniu socjologii, ekonomii społecznej i antropologii kulturowej (por. np. Woods 2005; Wójcik 2012). P. Cloke (1997) określił cztery problemy badawcze, które są pokłosiem związku geografii człowieka z innymi naukami społecznymi. Po pierwsze, większą uwagę zaczęto przywiązywać do innego spojrzenia na rolę przyrody w wytwarzaniu „wiejskości” i nowe sposoby interpretacji krajobrazu jako tworów kulturowego, w tym badanie roli czynników naturalnych w sferze nieprodukcyjnych aktywności społecznych. Po drugie, podjęto problem wytwarzania się różnych dyskursów społecznych odnoszących się do doświadczeń i wyobrażeń przestrzeni wiejskiej. Kluczową rolę pełni tu obserwacja i wyjaśnianie nowych stylów życia w środowisku wiejskim, zwłaszcza takich grup społecznych, którym nie poświęcano wcześniej większej uwagi (np. mniejszości religijne, etniczne, seksualne, itd.). Po trzecie, wśród geografów wzrosło zainteresowanie formowaniem się przestrzeni symbolicznej, w tym takimi kwestiami jak sposoby reprezentacji (przedstawiania) „wiejskości” w mediach oraz identyfikację różnych obrazów wsi (sfera wizualna). Czwarty problem dotyczy form konsumpcji wiejskiej przestrzeni przez różne grupy przybywające na obszary wiejskie, czasowo (turystyka i rekreacji), lub poszukujące na wsi miejsc dla alternatywnych stylów życia. Wszystkie te nowe, społeczno-kulturowe interpretacje przestrzeni wychodzą poza tradycyjny opis obiektów materialnych (mierzalnych cech obszarów) i punkt ciężkości rozważań przesuwają na relacje, które łączą różne, materialne i niematerialne elementy wiejskich środowisk życia. Celem takich badań jest rozpoznawanie relacji łączących społeczeństwo i przestrzeń (Gregory 1994). Pozwala to na odkrywanie różnorodności społeczno-przestrzennej wsi w okresie dynamicznych przemian zachodzących we współczesnym świecie. W geografii wsi istotną kwestią badawczą stała się identyfikacja społecznego wyobrażenia przestrzeni oraz różnych form przedstawień (reprezentacji) wsi w mediach, polityce, planach rozwoju oraz w potocznym przekazie społecznym. Tym samym ważną rolę odgrywa kwestia zderzenia wiedzy formalnej i ukrytej oraz sposobów jej transferu i wpływu na zmiany organizacji przestrzeni (por. Wójcik i in. 2019). K. Halfacree (2009) i P. Cloke (2003) dowodzą, że nowe koncepcje teoretyczno-metodologiczne w geografii wsi lepiej wyjaśniają procesy społeczne i gospodarcze zachodzące w przestrzeni wiejskiej, które wynikają z uwarunkowań, do których należy przede wszystkim zaliczyć:

- 1) malejące znaczenie rolnictwa jako działalności ekonomicznej i społeczno-kulturowej, a tym samym trudności w zdefiniowaniu wsi w odniesieniu do innych cech tego środowiska życia i pracy;
- 2) popularność wsi jako składnika tożsamości kulturowej (dziedzictwo kulturowe) i wynikające z tego m.in. idealizowanie środowiska wiejskiego (*rural idyll*);
- 3) poszukiwanie w wiejskiej przestrzeni (środowisku, krajobrazie) nowych możliwości w realizowaniu potrzeb materialnych i duchowych, np. poprzez czasowe i stałe migracje na wieś.

Pierwsza poważna dyskusja odnosząca się do ujęć społeczno-kulturowych w obrębie wzrastającej subdyscypliny „geografia wsi” dotyczyła problemu społecznych wyobrażeń środowiska wsi oraz określenia istoty wsi (również definicji) w okresie malejącego znaczenia rolnictwa. Zaczęto wówczas odchodzić od definiowania wsi poprzez aspekt funkcjonalny, koncentrując się na ujęciu normatywnym, czyli odwołującym się do postrzegania wsi przez jej mieszkańców (*social representations*). Wizja wiejskości była interpretowana w kontekście życia codziennego społeczności lokalnych (Halfacree 1993, 1995). Studia te, szczególnie w Wielkiej Brytanii, odwoływały się do postrzegania wsi jako sielankowego życia i krajobrazu (*rural idyll*). W badaniach społecznych prowadzonych przez geografów podkreślono często pozytywne wartościowanie wsi jako środowiska, w którym człowiek żyje w większej harmonii z naturą (w „zdrowym” otoczeniu) i społecznym sąsiedztwem. W późniejszym okresie (koniec lat 90. XX w.) wzrosło również zainteresowanie przestrzennym wymiarem patologii i marginalizacji społecznej.

Geografowie wsi, podejmując w badaniach problemy społeczne, byli zafascynowani pracami z zakresu psychologii środowiskowej i antropologii społecznej. Dzięki inspiracji metodologią nauk społecznych, geografia wsi na nowo zinterpretowała pojęcie środowiska, krajobrazu wsi (w kategoriach symbolicznych), a także bliżej zainteresowała się sferą lokalności (swojskości przestrzeni), kontestując teorie zakładające uniwersalizm procesów urbanizacji czy metropolizacji. Współczesne rozumienie wsi i wiejskości jest wielopłaszczyznowe i można je opisać w kategoriach kształtowania się polimorficznej struktury pojęciowej i koncepcyjnej. W ostatnich latach próbę wielowymiarowego opisu wsi w geografii podjął K. Halfacree (np. 2004, 2009). Koncepcja „potrójnie złożonej” przestrzeni wiejskiej została oparta na teorii uprzestrzennienia H. Lefebvre'a. Program badań wsi jest kombinacją (połączeniem) trzech perspektyw w interpretacji przestrzeni wiejskiej, tzn.:

- 1) wiejskiej lokalności (*rural locality*), tzn. praktyk (zachowań, działań) o charakterze miejscowym;
- 2) przedstawień wsi (*social representations*), tzn. konstrukcji obrazów wsi, głównie zinstytucjonalizowanych;
- 3) codzienności życia wiejskiego (*everyday lives*), tzn. form potocznej dyskusji o wsi oraz specyficznego doświadczania wiejskiej przestrzeni.

Konstruowane obecnie koncepcje badawcze stanowią często przeniesienie rozwiązań stosowanych w geografii miast i są inspirowane pracami z zakresu geografii moralności, tj. kontestują neoliberalne zasady rozwoju gospodarczego (problematyka marginalizacji społeczno-kulturowej). Podział klasowy społeczeństwa i relacje międzygrupowe rozpatrywane są w tradycji badawczej wywodzącej się często z nurtów marksistowskich, przez co różnicowanie społeczne postrzegane jest jako efekt napięć i konfliktów oraz dążenie do zajęcia jak najlepszej pozycji jednostki w społeczeństwie i przestrzeni (por. Woods 2005).

Podsumowanie i założenia badań reprezentacji przestrzennych wsi

Współczesna różnorodność orientacji badawczych geografii człowieka, a wewnątrz nich wielość ujęć, podejść, koncepcji, itd. nie tworzy łatwego zadania dla tych, którzy chcieliby dokonać próby syntezy stanu i kondycji dyscypliny. Koncepcja „wytwarzania przestrzeni” oraz jej pochodne koncepcje, w tym „reprezentacji przestrzennych” w postaci intelektualnego wkładu m.in. D. Harveya, E. Soja i K. Halfacree'go mają ambicje całościowego spojrzenia na środowisko życia człowieka, zwłaszcza w kontekście łączenia różnych sposobów identyfikacji zjawisk przestrzennych. Zastosowanie (całościowe) koncepcji przedstawień przestrzennych należy do ambitnych, a zarazem otwartych zagadnień.

M. Wójcik (2012), proponując założenia programu badawczego współczesnej geografii wsi (regionalno-kulturowy), zwracał uwagę na potrzebę opisu zróżnicowania polskiej przestrzeni z punktu widzenia odmienności, które tkwią w dużej mierze w sposobie konstruowania różnych wyobrażeń środowiska wiejskiego. Jednym z celów badań w zakresie społeczno-kulturowych studiów przestrzeni wiejskiej powinna być próba określenia identyfikacji terytorialnej, tj. wartości i znaczenia przypisanych miejscom. Swoistość cech wiejskiego życia, odzwierciedla się w sposobie, w jaki mieszkańcy kreują i reprodukują miejsca (domy, wsie, gminy). Wśród wielu możliwych do realizacji zadań badawczych w zakresie badań reprezentacji przestrzennych wsi do kluczowych można zaliczyć:

- 1) poszukiwanie relikwów („śladów” dawnej aktywności mieszkańców) w krajobrazie (materiały archiwalne, dziedzictwo materialne - „pamięć” krajobrazu) oraz w różnych lokalnych wytworach kultury (pamiątniki, listy, zdjęcia, obrazy) i istniejących w indywidualnej oraz zbiorowej świadomości („pamięć” społeczna wsi);
- 2) identyfikacja różnych obrazów i wizji wsi w dokumentach formalnych oraz w świadomości mieszkańców jako desygnatów pamięci, ciągłości i trwania;
- 3) określenie wyobrażeń wiejskiego środowiska życia, jego znaczeń i wartości (społeczne waloryzacja przestrzeni wiejskiej);
- 4) określenie roli przyrody w historycznym i współczesnym doświadczaniu krajobrazu wsi przez mieszkańców;
- 5) zrozumienie środowiska wsi w perspektywie historyczno-kulturowego doświadczenia (wieś w doświadczeniu międzypokoleniowym);
- 6) określenie stylów życia mieszkańców oraz wpływu ich na kreowanie przestrzeni zbiorowej (publicznej) i indywidualnej (dom, zagroda, działka).

Biorąc pod uwagę współczesne trendy teoretyczno-metodologiczne, zwłaszcza rozwój koncepcji wytwarzania przestrzeni, oraz powiązanej z nią koncepcji reprezentacji przestrzennych, warto podjąć próbę opisu osiedli wiejskich w Polsce w myśl przedstawionych wyżej założeń. Podstawy badawcze wpisują się pole zainteresowań społecznej geografii osadnictwa (por. Maik, Stachowski 1991). Obecny kształt tej dyscypliny badań ma strukturę polimorficzną (Wójcik 2012). Polskie badania geograficzne z zakresu przemian osadnictwa wiejskiego stanowią ważny element rozbudowanej przedmiotowo dziedziny badań, tj. geografii wsi (por. Bański 2002; Wójcik 2012). Zakres merytoryczny istotny jest również dla dziedzin pokrewnych geografii wsi, tj. socjologii i antropologii wsi (np. Halamska 2011).

Przedmiotem badań jest przestrzeń konkretyzująca się w określonych formach krajobrazu kulturowego (formy osadnictwa ludzkiego). Zasadniczym celem badań jest określenie zróżnicowania przestrzennych reprezentacji osiedli wiejskich w Polsce, w oparciu o model bazujący na koncepcji „reprezentacji przestrzennych” (H. Lefebvre, D. Harvey, K. Halfacree). Reprezentacje przestrzeni są sposobami kulturowego tworzenia środowiska życia i obejmują różne struktury materialne (np. wytworzony krajobraz kulturowy, formy jego organizacji przestrzennej) oraz mentalne (np. wyobrażenie przestrzeni, wartości przestrzenne). Założenia związane są z przyjęciem jako podstawy teoretycznej koncepcji „wytwarzania przestrzeni” (H. Lefebvre, D. Harvey) oraz opartego na niej modelu badań wiejskiej przestrzeni autorstwa K. Halfacree'go (2009) oraz M. Wójcika (2012). Zgodnie z tym modelem sformułowano trzy cele badań, tzn.:

1) Wielopłaszczyznowe określenie form praktyk przestrzennych we wsiach/obszarach wiejskich (*rural spatial practices*). Celem jest analiza form krajobrazu kulturowego interpretowanych jako materialny efekt dotychczasowych praktyk społecznych i gospodarczych oraz analiza funkcjonalnej organizacji osiedla wiejskiego rozumianego jako rezultat współczesnych procesów społeczno-ekonomicznych.

2) Określenie sposobów przedstawiania wsi/obszarów wiejskich (*representations of rural space*). Celem badań w tym zakresie jest analiza różnego rodzaju dokumentów (tekstów), w których zawarte są formalne reprezentacje wsi. W zestawie potencjalnych materiałów znajdują się obrazy wsi zawarte w strategiach i planach rozwoju lokalnego. Celem jest zatem określenie wizerunku wsi, który wyłania się z materiałów wytworzonych do realizacji konkretnych zadań (np. samorządu lokalnego).

3) Określenie przestrzeni wyobrażanej wsi (*spaces of rural representations*). Celem badań w tym zakresie jest określenie subiektywnej przestrzeni wsi. Dotyczy on społeczno-kulturowej waloryzacji środowiska wsi, w tym również analizy i interpretacji struktury „odręcznych szkiców” (mapy mentalne).

***

Niniejsza praca została zrealizowana w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki pt. „Reprezentacje przestrzenne osiedli wiejskich w Polsce” w latach 2015-2018. Projekt ten, zgodnie z założonymi celami, wykonano w oparciu o zróżnicowany materiał źródłowy pochodzący ze zbiorów danych zastanych (statystyczne, kartograficzne, dokumenty planistyczne) oraz w wyniku realizacji badań własnych (głównie terenowych). Zasadniczą część badawczą projektu została zrealizowana w latach 2016-2018.

W projekcie wykonano zadania o charakterze teoretyczno-metodologicznym oraz badawczym. W zakresie problematyki teoretyczno-metodologicznej podjęto się operacjonalizacji koncepcji reprezentacji przestrzennych, która jest częścią szerszej interpretacji przemian społecznych w ramach idei wytwarzania przestrzeni. W tym zakresie przeprowadzono pogłębione studia literatury obejmujące obcojęzyczne i rodzime opracowania podejmujące zagadnienie koncepcji przestrzeni społecznej w geografii człowieka i w dyscyplinach pokrewnych (**autor: Marcin Wójcik**). Rozwój badań społecznych w geografii człowieka zaowocował wieloma ważnymi pracami w zakresie ogólnym, jak i specjalistycznym. W literaturze polskiej koncepcja reprezentacji przestrzennych funkcjonuje głównie jako element przeglądu literatury, a tym samym brak jest prób jej operacjonalizacji na potrzeby badań naukowych. W geografii wsi, zwłaszcza w opracowaniach po-

wstałych w Wielkiej Brytanii, koncepcja reprezentacji przestrzennych była inspiracją dla opracowania modeli badań przestrzeni wiejskiej uwzględniających nowe propozycje metodologiczne oparte przede wszystkim na wykorzystaniu narzędzi badań jakościowych. W tym zakresie dokonano przeglądu literatury, który zawiera nowe ujęcia teoretyczno-metodologiczne odnoszące się do analiz przestrzeni społecznej wsi oraz odwołujących się do nich prac o charakterze empirycznym i przeglądowym. W podstawie teoretycznej badań wykorzystano również prace polskich autorów, którzy zawarli w nich przemyślenia dotyczące koncepcji przestrzeni społecznej, wytwarzania przestrzeni, społeczności lokalnej i metodologii badań w tym zakresie. Podobne znaczenie miało również zebranie odpowiedniej literatury, która była pomocna w opracowaniu podstaw badań realizujących cele szczegółowe (poszczególne autorzy rozdziałów w niniejszej monografii).

Istotnym elementem sprzyjającym osiągnięciu efektu badawczego był wybór bazy jednostek osadniczych, które mogłyby posłużyć jako zbiór studiów przypadku – swoistą reprezentację wsi w Polsce, na podstawie których zrealizowano poszczególne zadania. Bogactwo materiału kartograficznego zamieszczonego w Atlasie Historycznym Wsi w Polsce (Szulc 2002) stanowiło dobry punkt wyjścia do przeglądu dawnych form zagospodarowania przestrzennego (osadniczego) w Polsce i porównania ich z obecnym stanem, zwłaszcza w kontekście kluczowych struktur i procesów kształtujących zróżnicowanie regionalne i lokalne obszarów wiejskich, tj. różnych uwarunkowań przyrodniczych, społeczno-urbanizacyjnych oraz kulturowych. Przeprowadzono selekcję zbioru i wybrano w pierwszej kolejności 50 jednostek osadniczych (z 200), którą następnie zawężono do 21 wsi (por. tab. 2). W wyborze kierowano się tym, aby zbiór osiedli wiejskich reprezentował jednostki z różnych etapów przemian osadniczych i o modelowych (czytelnych) założeniach układów przestrzennych (morfogenetycznych). Kluczem doboru 21 wsi była również czytelność zachowanych historycznych planów (głównie z XIX w.) i ich zbieżność ze współczesnym układem przestrzennym całej wsi lub jej rdzenia – w przypadku osiedli, które się rozrosły. Jednocześnie starano się, aby wsie były położone w różnych regionach Polski, tj. osadzone w różnych ramach naturalnych (w sensie geograficznym i topograficznym), historyczno-kulturowych oraz społeczno-gospodarczych, z których jako kluczowy uznano dostępność (odległość) do ośrodków miejskich.

Kluczowym elementem było opracowanie katalogu reprezentacji (przedstawień) przestrzennych, w których odzwierciedla się „wiejskość” jako pewna kategoria poznawcza i analityczna. W katalogu przedstawień przestrzennych znalazły się:

- materiały kartograficzne, zdjęcia satelitarne, mapy wykonane na podstawie zgromadzonych źródeł danych;
- fotografie wsi o modle 3D wybranych ich fragmentów i elementów;
- dokumenty o charakterze planistyczno-rozwojowym;
- informacje medialne;
- mapy mentalne połączone z wywiadami dotyczącymi sfery wyobrażeń o miejscu;
- wywiady swobodne dotyczące sfery zakorzenienia w przestrzeni¹.

Dla wszystkich wybranych wsi zebrano bogaty materiał fotograficzny oraz w postaci historycznych i współczesnych przedstawień kartograficznych. Analizie poddano materiały kartograficzne – historyczne oraz współczesne, na podstawie których określono zmiany struktury funkcjonalno-przestrzennej osiedli wiejskich. Obrazy wsi na mapach

¹ Materiały źródłowe składające się na katalog reprezentacji przestrzennych zgromadzone zostały przez autorów poszczególnych rozdziałów we współpracy z Anną Traczyk, Małgorzatą Szromek i Justyną Tomczyk.

historycznych analizowano w odniesieniu do materiałów obejmujących okres od połowy XIX wieku do lat 80. XX wieku. Natomiast analiza zamian pokrycia terenu w oparciu o dane Corine Land Cover, pozwoliła określić współczesne tempo i kierunek przekształceń w przestrzeni badanych jednostek. Metody te pozwoliły na określenie typów jednostek osadniczych pod względem przekształceń przestrzennych (**autor: Karolina Dmochowska-Dudek**). Wykonano również podstawową charakterystykę demograficzną wsi i jednostek samorządowych, w skład, których one wchodziły (**autor: Anna Janiszewska**). W zakresie badań wyobrażeń przestrzennych wsi przeprowadzono ok. 300 wywiadów w zakresie wykonania map mentalnych z opisem według dyspozycji oraz wywiadów kwestionariuszowych dotyczących waloryzacji otoczenia. Założono, że funkcja poznawcza odnosi się przede wszystkim do interpretacji wsi jako pewnego terytorium, na którym zachodzą procesy społeczne, co odzwierciedla się w uwzględnianych w sposób symboliczny, typach instytucji. Zasadnicza różnica w kształtowaniu się środowiska społecznego wsi w stosunku do środowiska miejskiego polega na kluczowej roli sąsiedztwa w reprodukcji relacji interpersonalnych. W tym przypadku ważna jest skala, która odnosi się do wyobrażenia struktury materialnej (morfologii, czyli budowy wsi), oraz charakteru relacji człowieka ze środowiskiem, które w znacznej mierze oparte są na funkcjonalnych i społecznych związkach pomiędzy „środkiem” (w tym przypadku najczęściej rodzinnym domem) a kolejnymi strefami otoczenia odpowiadającymi głównie bliższemu i dalszemu sąsiedztwu. Ze względu na założenia projektu, wyznaczające szczegółową problematykę i cel naukowo-badawczy, zdecydowano się na zastosowanie w badaniach techniki uzupełniającej: wywiad swobodny ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Jest to technika oparta na bezpośrednim sposobie komunikowania się, gdzie narzędzie badawcze stanowią dyspozycje badawcze, a więc szczegółowa lista poszukiwanych przez badacza informacji. Łącznie przeprowadzono 11 wywiadów pogłębionych z rodzinami zamieszkałymi w 11 celowo wybranych wsiach. Jak ujawniły przeprowadzone badania, perspektywa narracyjna pozwala na „wniknięcie” badacza do świata respondenta, spojrzenie jego oczami na sprawy dla niego ważne, w których jest on obecny. (**autorzy: Paulina Tobiasz-Lis, Pamela Jeziorska-Biel, Marcin Wójcik**).

Wśród dokumentów przedstawiających przestrzeń wiejską największe znaczenie miały strategie rozwoju gmin. Był to jedyny dokument, na podstawie którego można było przeprowadzić studia porównawcze (**autor: Oskar Wolski**). Natomiast wstępne rozpoznanie istnienia wybranych wsi w przestrzeni medialnej doprowadziło do wyróżnienia trzech jednostek, dla których zaobserwowano koncentracje informacji wokół problemów różnych wydarzeń skupiających uwagę odbiorców na poziomie ponadlokalnym, tj. wsie Zielnowo, Holendry Baranowskie, Miłoszyce (**autor: Anita Kulawiak**).

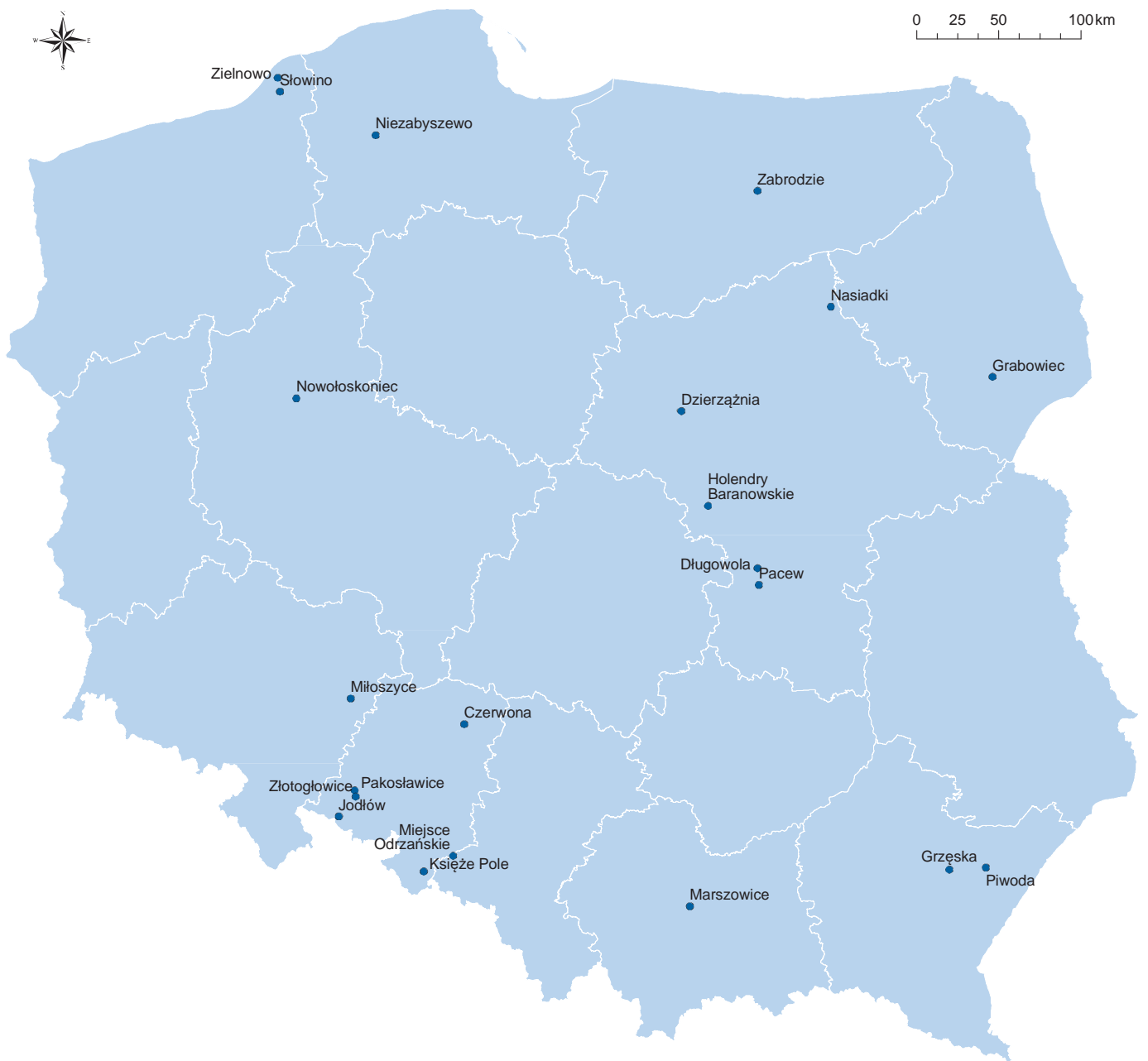
Ważnym elementem pracy jest część dotycząca zapisu fotograficznego, co stanowi jedną z form reprezentacji ich przestrzeni (**autorzy: Marcin Wójcik, Paulina Tobiasz-Lis**). Wykonywanie zdjęć, jak i ich interpretacja są wyrazem tworzenia i przetwarzania subiektywnych obrazów przestrzeni. Fotografie, zwłaszcza w naukach społecznych, stanowią szczególny rodzaj materiałów źródłowych w prowadzonych badaniach, co wynika przede wszystkim z ich głównych funkcji, takich jak np. stymulowanie uwagi i wyobraźni podczas obserwacji, które oznacza celową selekcję fotografowanych tematów, obiektów, zdarzeń, kontekstów, utrwalanie wrażeń i spostrzeżeń. Fotografie badanych wsi, wykonywane podczas prac terenowych, w zestawieniu z innymi formami reprezentacji przestrzeni dopełniają ten wielowątkowy obraz i tworzą ramy dla interpretacji.

W podsumowaniu zawarto ocenę przydatności koncepcji reprezentacji przestrzennych do badania struktur i procesów osadniczych oraz dokonano próby interpretacji przemian wsi współczesnej (**autor: Marcin Wójcik**).

Tabela 2: Zestawienie wsi objętych badaniem

Lp.	Wieś	Gmina	Powiat	Województwo	Typ układu przestrzennego (Szulc 2002)	Obszar historyczny (Szulc 2002)	Mezoregion fizyczno-geograficzny (Kondracki 2001)
1	Czerwona	Lasowice Wielkie	kluczborski	opolskie	kolonia fryderycjańska	Górny Śląsk	Równina Opolska
2	Długowola	Goszczyń	grójecki	mazowieckie	regularna wieś placowa	Mazowsze	Wysoczyzna Rawska
3	Dzierżążnia	Dzierżążnia	płoński	mazowieckie	rzędówka bagienna (kolonia holenderska)	Mazowsze	Wysoczyzna Płońska
4	Grabowiec	Bielsk Podlaski	bielsko-podlaski	podlaskie	szeregówka	Polesie	Równina Bielska
5	Grzęska	Przeworsk	przeworski	podkarpackie	łańcuchówka	Ziemia Przemyska	Pradolina Podkarpacka
6	Holendry Baranowskie	Baranów	grodziski	mazowieckie	kolonia holenderska	Mazowsze	Równina Łowicko-Błońska
7	Jodłów	Otmuchów	nyski	opolskie	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	Ziemia Nyska	Przedgórze Paczkowskie
8	Księżę Pole	Baborów	głubczycki	opolskie	okolnica	Górny Śląsk	Płaskowyż Głubczycki
9	Marszowice	Gdów	wielicki	małopolskie	wielodrożnica	Małopolska (Ziemia Krakowska)	Podgórze Bocheńskie
10	Miejsce Odrzańskie	Cisek	kozielski	opolskie	nieregularna wieś drogowa	Górny Śląsk	Kotlina Raciborska
11	Miłoszyce	Jelcz-Laskowice	oławski	dolnośląskie	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	Dolny Śląsk	Równina Oleśnicka
12	Nasiadki	Lelis	ostrołęcki	mazowieckie	rzędówka	Mazowsze (Kurpie)	Równina Kurpiowska
13	Niezabyszewo	Bytów	bytowski	pomorskie	wieś drogowa, okrągła	Ziemia Bytowska	Pojezierze Bytowskie
14	Nowołoskoniec	Oborniki Wielkopolskie	obornicki	wielkopolskie	rzędówka bagienna (kolonia holenderska)	Wielkopolska (Ziemia Poznańska)	Kotlina Gorzowska
15	Pacew	Promna	białobrzeski	mazowieckie	wielodrożnica	Mazowsze	Dolina Białobrzeska
16	Pakoławice	Pakoławice	nyski	opolskie	wieś regularna	Ziemia Nyska	Równina Wrocławska
17	Piwoda	Wiązownica	jarosławski	podkarpackie	rzędówka	Ziemia Przemyska	Płaskowyż Tarnogrodzki
18	Słowino	Dartowo	sławieński	zachodniopomorskie	regularna wieś ulicowo-placowa (owalnica)	Pomorze Środkowe	Równina Słupska
19	Zabrodzie	Biskupiec	olsztyński	warmińsko-mazurskie	wieś drogowa, rozdrożna	Warmia	Pojezierze Mrągowskie
20	Zielnowo	Dartowo	sławieński	zachodniopomorskie	wieś drogowa	Pomorze Zachodnie	Równina Słupska
21	Złotogłowice	Nysa	nyski	opolskie	duża, regularna ulicówka	Ziemia Nyska	Równina Wrocławska

Źródło: opracowanie własne na podstawie Szulc (2002) i Kondracki (2001).

Rycina 1: Rozmieszczenie badanych wsi w Polsce
 Źródło: opracowanie własne